

METATEESI VAI SISÄHEITTO: h:N LIIKKEISTÄ PERÄPOHJALAISMURTEISSA

Harri Mantila *Ei tääläkän senthän jokhaishen sanhan hootakhan panna. Jälkitavujen vokaalienvälisen h:n variaatio peräpohjalaisissa murteissa.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 572. SKS, Helsinki 1992. XI + 273 s. ISBN 951-717-718-6.

Harri Mantilan väitöskirjatyön kohteena on ollut jälkitavujen vokaalienvälisen *h:n* historia ja nykyedustus suomen peräpohjalaismurteissa. Tutkimusaihe on osoittautunut sekä dialektologisesti että sosiolingvistiksi antoisaksi.

Useimmissa suomen murteissa jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on yleisesti kadonnut, sanotaan esim. *taloon, saareen, tullaan, kuullaan, tekemään, ottamaan, huoneet, seipäät*. Murteittain alkuperäinen *h* on kuitenkin säilynyt. Selvintä säilymäedustus on pohjalaismurteissa, erityisesti Etelä-Pohjanmaalla ja Peräpohjolassa. Mutta myös säilymämurteiden välillä on eroja. Vaikka *h* onkin säilynyt, muu äänneympäristö on saattanut muuttua. Variaatio on suurinta peräpohjalaismurteissa, joiden alueella tavataan paitsi alkuperäistä säilymäedustusta (esim. *talohon, saarehen, tullahan, ottamahan, huonehet*) myös ns. ensimmäisen ja toisen asteen metateesimuotoja (esim. ensimmäisen asteen metateesista: *talho(o)n, saarhe(e)n, ottamha(a)n, huonhe(e)t*, toisen asteen metateesista: *saareen, ottamaan, huohneet*). Eri edustustapojen kesken vallitsee myös alueellinen ja

kauma. Alkuperäiset säilymämuodot ovat ominaisia varsinkin Sallan–Kemijärven murteille. Ensimmäisen asteen metateesimuotoja tavataan puolestaan Kemin ja Tornion murteissa, mutta Tornion murteessa niiden rinnalla esiintyy myös toisen asteen metateesimuotoja, jotka viime aikoihin asti ovat lisäksi olleet selvästi ekspansiokykyisiä.

Vaikka kohteena on ollut yksi ainoa äännepiirre, tutkimusaihe on myös lingvistiksi monimuotoinen ja kiintoisa. Jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on myöhäiskantasuomalaisessa vaiheessa esiintynyt monessa morfologisesti keskeisessä muotoryhmässä, esim. illatiivissa, passiivin imperfektimuodoissa ja 3. persoonan possessiivisuffiksisä. Lisäksi se on kuulunut *-s* ja *-h*-loppuisen nominien taivutusvartaloon. Myöhemmin *h* on murteittain yleistynyt moniin sekundaarisiin asemiin, esim. passiivin preesensiin sekä **ek*-nominien ja aktiivin 2. partitiivin vokaalivartaloisiin muotoihin. Jälkitavujen vokaalienvälisen *h:n* historia kytkeytyy tällä tavoin laajempiin kielellisiin yhteyksiin, kuten Mantilan väitöskirjastakin hyvin ilmenee. Näyttää lisäksi siltä, että jälki-

tavujen vokaalienvälistä *h*:ta koskeneet muutokset (*h*:n kato sekä erilaiset sisäheitto- ja metateesi-ilmiöt) ovat selvästi sidoksissa äänteellisiin seikkoihin, erityisesti sanamuotojen fonotaktiseen kokonaishahmoon.

Mantilan tutkimusotetta voi luonnehtia murremaantieteellis-sosiolingvistiseksi. Tavoitteena on ollut peräpohjalaismurteiden *h*:n nykyedustuksen mahdollisimman tarkka selvittäminen. Aiemmasta dialektologisesta tutkimustraditiosta poiketen Mantila ei ole kuitenkaan tyytynyt vain eri edustustapojen staattiseen kartoitukseen, vaan hän on pyrkinyt myös jäljittämään parhailaan tapahtuvia muutoksia. Tähän hänellä on ollut poikkeuksellisen hyvät mahdollisuudet, koska erityisesti Tornion murteen alueella *h*:n edustus »elää» yhä: siellä toisen asteen metateesimuodot ovat paraikaa asteittain valtaamassa alaa ensimmäisen asteen metateesilta. Kyseessä on murteen oma muutos. Sen etene mistä voidaan lisäksi seurata ainakin viimeisten sadan vuoden ajalta: yksityiskohtaista vertailuaineistoa on nimittäin saatavissa varsinkin Martti Airilan v. 1912 ilmestyneestä Tornion murteen äännehistoriallisesta tutkimuksesta. Vastaavanlaisia yhä elinvoimaisia muutosilmiöitä ei suomen murteista voi osoittaa monia. Lähimmäksi vertailukohdaksi sopii ns. itämurteiden erikoisgeminaatio, joka oli Marjatta Palanderin v. 1987 ilmestyneen väitöskirjan aiheena. Toinen peräpohjalaismurteiden *h*:ta koskeva muutos liittyy *h*:n katoon, mikä on nähtävissä varsinkin Rovaniemen ja Tornion puhemielessä. Siinä on kyse nykypuhemielessä yleisemminkin esiintyvistä murrepiirteiden tasoittumisesta.

Mantilan tutkimustavoitteet ovat ohjailleet pitkälti myös tutkimusaineiston valintaa. Tekijän tavoitteena on ollut saada edustava ja tilastollisestikin vertailukelpoinen aineisto koko peräpohjalaismurteiden alueelta. Sen hankkimiseksi hän on, eräin poikkeuksin, kuunnellut kustakin peräpohjalaismurteiden pitäjistä viiden ns. vanhaa murretta edustavan kielenoppaan nauhoitteet (puoli tuntia

kultakin). Kaikkiaan tämä systemaattinen aineisto käsittää 31 pitäjänmurretta. Tekijä on samalla menetelmällä hankkinut vertailuaineistoa peräpohjalaismurteiden ulkopuoleltakin, kaikkiaan kuudesta sellaisesta pitäjänmurteesta, joissa jälkitavujen vokaalienvälinen *h* on ainakin jossain määrin säilynyt. Tämän systemaattisen aineiston lisäksi Mantilalla on ollut käytettävissä 21 eri-ikäistä pellolaista kielenpuhujaa edustava aineisto, jonka avulla hän on voinut havainnollistaa *h*:ta koskevien muutosten esiintymistä eri-ikäisten puhujien kielessä. Nauha-aineiston ohella tekijä on lisäksi poiminut esimerkiksi kirjallisista lähteistä (varsinkin Airilan äännehistoriasta) sekä Muoto-opin arkiston kokoelmista. Sitä vastoin esim. Suomen murteiden sanakirjan aineskokoelmia on käytetty hyödyksi valitettavankin vähän.

Mantilan ratkaisu, jonka mukaan työ pohjautuu ensisijaisesti tilastolliseen aineistoon, on nähdäkseni perusteltavissa sillä, että tutkimuksen painopiste on erilaisten variaatiohierarkioiden havaitsemisessa ja analysoinnissa. Tekijä on myös asettanut tilastollisen edustavuuden riman niin korkealle, että varsinaisia aukkoja tutkimukseen tuskin on jäänyt. Toisaalta tämänkaltaisessa tutkimusotteessa saattaa helposti piillä se vaara, että kvantitatiivinen puoli korostuu liiaksi kvalitatiivisen kustannuksella. Vaikka systemaattinen aineisto antaa hyvän pohjan erilaisten variaatiosuhteiden tarkastelulle, se ei välttämättä riitä silloin, kun tavoitteena on tutkittavan ilmiön selvittäminen kokonaisuudessaan. Tekijä on joutunut itsekin myöntämään aineistonsa puutteellisuuden esim. *ihme*, *perhe*, *murhe* -tyyppisiä muotoja käsitellessään (s. 94). Olisikin odottanut, että Mantila olisi joiltakin osin pyrkinyt täydentämään aineistoaan omakohtaisin kyselyin tai ainakin Suomen murteiden sanakirjan kokoelmista. Toisaalta laaja kvantitatiivinen aineisto saattaa systemaattisuudesta huolimatta vaikuttaa osin redundanttiltakin. Tämä vaikutelma syntyy ainakin niiden pi-

täjien osalta, joiden vanhassa murteessa *h:n* edustus on ollut jokseenkin stabiili.

Tutkimuksen kokonaisdispositio on selkeä, vaikka joiltakin osin ehkä liiankin mekanistinen. Eri luvuissa on tarkasteltu *h:n* säilymistä alkuperäisessä vokaalienvälisessä asemassa, *h:n* katoa, *h:n* »ensimmäisen asteen metateesia», Tornion murteessa tavattavaa »toisen asteen metateesia», *h:n* assimiloitumista sekä eräitä myöhäisiä leksikaalisluonteisia *h*-tapauksia. Tutkimusongelmat ja työn tausta on esitelty laajahkossa johdantojaksossa. Tässä luvussa on myös luotu yleiskatsaus *h:n* edustukseen eri itämerensuomalaisissa kielissä ja murteissa. Kuten katsaus osoittaa, *h:n* vaiheisiin ja nykyvariaatioon jää vielä selvitettävää peräpohjalaismurteiden ulkopuolellakin, esim. Kalajoen, Raution ja Alavieskan seudulla. Johdantojakson lopuksi Mantila esittelee tutkimustavoitteensa yksilöidysti. Tutkimusongelmien luokittelu »sosiolingvistiin» ja »dialektologisiin» on tosin turhankin yksityiskohtaista, koska esim. *h:n* toisen asteen metateesin leviäminen Tornion murteessa on samanaikaisesti sekä dialektologinen että sosiolingvistinen ilmiö.

Mantilan tutkimuksen kiintoisimmat luvut käsittelevät *h:n* ensimmäisen ja toisen asteen metateesi-ilmiöitä ja niiden tulkintaa. *h:n* ensimmäisen asteen metateesimuotoihin (esim. *rikha(a)t*, *seiphäillä*) liittyy itse asiassa kysymys näiden muotojen kielihistoriallisesta syntytavasta. Tarjolla on ollut kaksi selitystä. Toisen mukaan muodot ovat syntyneet metateesin kautta, toisen mukaan on ollut kyse *h:ta* edeltäneen vokaalin sisäheitosta. Peräpohjalaismurteiden *h*-tapausten metateesitulkintaa ovat kannattaneet mm. E. N. Setälä, Martti Airila ja Martti Rapola. Sisäheittoselitystä on puolestaan näkyvimmin puolustanut Lauri Kettunen.

Mantila on asettunut selvästi Kettusen kannalle. Hänen mukaansa (s. 146–149) on oletettava monivaiheista muutosketjua, joka on alkanut tapauksista, joissa *h* on ollut kahden samanlaisen vokaalin välissä (esim. *rik-*

kahat > *rikhat*, *saunahan* > *saunhan*). Näissä tapauksissa on ollut kyse *h:n* sisäheitosta. Erityisen alttiita sisäheitolle ovat olleet sellaiset sananmuodot, joissa sanan ensi tavu on ollut pitkä. Myöhemmin sisäheitto on sitten yleistynyt myös sellaisiin tapauksiin, joissa sanan ensi tavu on ollut lyhyt (esim. *kylähän* > *kylhän*). Niissä tapauksissa, joissa *h* on esiintynyt alkuaan kahden erilaisen vokaalin välissä (esim. *seipähillä* > *seiphäillä*), ei Mantilan mukaan ole kyse sisäheitosta vaan sisäheiton jälkiä tasoittavasta morfologisesta analogiasta (s. 110–113). Mantilan perustelut vaikuttavat hyvin johdonmukaisilta ja uskottavilta. Näyttäisi siltä, että suomalaisen dialektologian iäisyyskysymyksiin luettu ilmiö olisi saanut kestäväen tulkinnan. Erityisen ansiokkaana pidän sitä tapaa, jolla Mantila on variaatiohierarkkisesta näkökulmasta hahmotellut ilmiön kronologiaa.

Tornion murteen toisen asteen metateesia käsittelevä luku on Mantilan tutkimuksen ansiokkain. Parhailtaan tapahtuvan äänne-
muutoksen seuraaminen on dialektologille kaikkiaan harvinainen mahdollisuus. Tässä tapauksessa ilmiön kiintoisuutta lisää vielä muutoksessa ilmenevän variaatiohierarkian moniportaisuus. Mantila on erottanut Tornion murteen toisen asteen metateesitapauksissa kuusi erilaista fonotaktista ympäristöä: 1) tapaukset, joissa *h* seuraa kahden soinnillisen konsonantin yhtymää (*kolmheen* > *kolhmeen*), 2) tapaukset, joissa *h:n* ja soinnillisen konsonantin yhtymää edeltää pitkä pääpainollinen tavu (*saarheen* > *saahreem*), 3) tapaukset, joissa *h:n* ja soinnillisen konsonantin yhtymää edeltää pitkä pääpainoton vokaaliaines (*pölkäämhään* > *pölkäähmään*), 4) tapaukset, joissa *h:n* ja soinnillisen konsonantin yhtymää edeltää sellainen alkuaan lyhytvokaalinen avotavu, jonka edellä on lyhyt painollinen tavu (*pesemhään* > *pesehmään*), 5) tapaukset, joissa *h:n* ja soinnillisen konsonantin yhtymää edeltää sellainen alkuaan lyhytvokaalinen tavu, jonka edellä on pitkä painollinen tavu (*kestäm-*

hään > *kestähmään*) ja 6) tapaukset, joissa *h:n* ja soinnillisen konsonantin yhtymä esiintyy muissa asemissa kauempana sanassa (s. 154–156).

Toisen asteen metateesin fonotaktisiin seikkoihin perustuva variaatio- ja yleistymishierarkia on Tornion murteessa varsin selvä, kuten esim. kuvio 5 (s. 157) osoittaa. Vielä varmemmin lukija voi vakuuttua variaatiohierarkian olemassaolosta tarkastelemalla sivuilla 189–193 esitetyjä karttoja, joissa on kuvattu toisen asteen metateesin levikki- ja yleisyysuhteet Tornion murteen alueella. Ydinalueillaan ilmiö on 1. fonotaktisessa asemassa (*kolmheen* > *kolhmeen* -tyyppisissä tapauksissa) jo yksinomaistunut, kun taas reuna-alueilla on yhä suurtakin vaihtelua. Sitä vastoin 5. fonotaktista asemaa edustavat muodot (esim. *ottahmaan*, *kestähmään*) eivät ole vielä missään enemmistönä. Kaikkiaan Mantilan variaatiohierarkkinen analyysi on hieno esimerkki äänne- ja äännevuorokausen muuttamisesta ja lingvistisestä syvenemisestä. Sellaisenaan se sopisi hyvin mihiin hyvänsä kansainväliseen dialektologian tai sosiolingvistiikan oppi- tai käsikirjaan.

Mantilan työhön sisältyy monia kiintoisia huomioita, jotka eivät liity pelkästään vokaaliväliseen *h:hon* ja sen edustukseen. Esim. sivulla 162 tekijä mainitsee, että *ea*, *oa* -yhtymän sisältävien supistumaverbien 3. infinitiivin muodoissa *h:n* edustus rinnastuu *aa*, *ää* -aineksen sisältävien supistumaverbien *h*-tapauksiin (*hakkaahmaan* – *rupeahmaan*). Tämä seikka viittaa hänen mukaansa siihen, että Tornion murteessa tavunraja on *ea*, *eä*, *oa*, *öä* -yhtymissä pyrkinyt katoamaan. Tätä näkemystä tukevat eräät omatkin havaintoni: olen esim. Kolarista merkinnyt sellaisia yks. 3. persoonan muotoja, joissa vokaaliyhtymän ääntäminen on hyvin lähellä diftongia (esim. *hän rupea pro rupeaa*). Toisaalta taas vastaperusteluna voidaan viitata siihen, ettei *ea*, *eä*, *oa*, *öä* -yhtymän sisältävissä muodoissa ole peräpohjalaismurteissa yleisgeminaatiota (esim. *pimeä*, ei *pimmeä*,

kuten Kainuussa). Myös Tornion murteen nasaalien ja likvidojen kvantiteettisäännön alaisissa tapauksissa *a*, *ä* -loppuiset vokaaliyhtymätapaukset rinnastuvat sivupainollisiin tapauksiin (esim. *valkeanna*, *pimeännä* kuten *matalanna*, *hevosenna*).

Kaikkia aineistonsa antamia analyysimahdollisuuksia Mantila ei väitöskirjassaan ole käyttänyt hyväksi. Erityisesti peräpohjalaisten »metateesimurteiden» synkroninen fonotaksi ja morfologia olisi ansainnut lähempää tarkastelua. Mantila on huomauttanut jo sivulla 2, että jälkitavujen vokaalivälisen *h:n* kato on hyvin perusteellisesti mullistanut suomen kielen morfofonologiaa. Vielä syvempiä muutoksia on kuitenkin tapahtunut niissä murteissa, joissa *h:n* edellä on tapahtunut sisäheitto tai joissa tavataan toisen asteen metateesia. Näissä murteissa on syntynyt joukko sellaisia konsonanttiyhtymiä, joita ei tavata yleiskielessä eikä useimmissa muissa suomen murteissa (esim. *-vh-*, *-rjh-*, *-rhj-*, *-hnh-*). Toisaalta näissä murteissa on määrätapauksissa osa yleiskielen oppositioista kumoutunut (esim. *rako* : *rakhoon*, *rakko* : *rakhoon*).

Morfologian kannalta metateesi- ja sisäheittomuodot ovat mutkistaneet mm. illatiivin muodostusta. Esim. *saahreen*, *väyhlään*, *kolhmeen* -tyyppisten illatiivimuotojen analysointi on jo yleiskielitieteellisestikin kiintoisaa, onhan niissä osana illatiivin tunnusta vartalon sisään työntyvä infiksi *-h-*. Murteittain illatiivinmuodostus alkaa sitä paitsi näyttää jo toivottoman mutkikkaalta, koska samassa murteessa voi olla rinnan useita eri illatiivityyppejä. Tämä morfologinen moninaisuus ei tosin Mantilan työstä kovin selvästi hahmotu, koska tutkimuksen perusdispositio on melko puhtaasti äännehistoriallinen. Tästä syystä samankin alueen illatiiviedustuksen käsittely hajoaa nyt moneen osaan, mikä vaikeuttaa kokonaiskuvan hahmottamista. Morfologisesta näkökulmasta kirjoitettu kokoava luku olisikin ollut työssä hyvin paikallaan. Siinä yhteydessä olisi sitä

paitsi ollut hyvä tilaisuus pohtia sitäkin, miten ekspansiivisen äänneilmion aiheuttamat morfologiset seurausilmiöt olisi tässä tapauksessa luontevinta kuvata. Voitaisiin olettaa, että esim. *saahreen, kollmeen* -tyyppiset illatiivimuodot perustuisivat toisen asteen metateesin leviämisyvaiheessa äänteellisehtoiseen prosessisääntöön, mutta voidaan kysyä, onko tämä tulkinta luonteva enää siinä vaiheessa, jolloin toisen asteen metateesin yleistymisen on kestänyt jo useamman sukupolven ajan.

Mantilan tutkimuksen kieli on yleensä selkeää ja havainnollista. Paikoin tosin esiintyy turhankin rönsyilevää pitkävirkkeisyyttä. Joitakin terminologisiaakin epätarkkuuksia työhön on jäänyt. Esim. eri muoto-opilliset kategoriat ja kategorioita edustavat esiintymätapaukset ovat paikoin tekstissä sekaantuneet (esim. s. 6–7). Sivulla 2 tekijä puhuu liian yleisesti »kaksivartaloisista nomineista», koska hän tarkoittaa ilmauksellaan vain *huone, seiväs* -tyyppisiä supistumanomineja. Sivulla 16 puhutaan »nelitavujen monikon illatiiveista», mutta kuten samassa yhteydessä mainitut esimerkit osoittavat, kyseessä itse asiassa ovat kolmitavuisien nomien monikon illatiivimuodot. Hienoista epätarkkuutta näyttäisi esiintyvän myös joissakin paikannimissä. Tämä koskee erityisesti Ruijan suomalaisalueiden nimistöä. Esim.

Ryssämarkka tai *Russamarkka* (Mantila käyttää kumpaakin) kuulostavat kovin oudoilta *Lemminjoen* tai *Lakselvin* sijasta käytettyinä. Mantila on tosin saanut käyttämänsä nimimuodot Studia Fennica 15:een sisältyvästä nimiluettelosta.

Kielentutkimuksen paradokseja on, että tiedämme kielen muuttuvan mutta emme yleensä voi muutosta havaita. Sen vuoksi kielihistoriankin muutoksista antama kuva on usein kovin yksioikoinen ja pelkisteinen. Kielellinen muutos ei kuitenkaan voi olla irrallinen abstraktio. Se toteutuu tiettyinä aikana tietyssä kieliyhteisössä, ja silloin se on onnekkaan tutkijan tavoitettavissa. Vaikka emme voikaan tavoittaa niitä yhteisöjä, joissa suomen kielen historiasta tutut muutokset ovat aikanaan tapahtuneet, parhaillaan tapahtuvien muutosten tarkkailu auttaa meitä paremmin ymmärtämään niitä kielellisiä ja sosiaalisia mekanismeja, jotka ovat ohjailleet suomen kielen ja sen esivaiheiden kehitystä satoja ja tuhansiakin vuosia sitten. Harri Mantilan väitöskirja on tältä osin olennaisesti laajentanut kielellisten muutosilmiöiden tuntemustamme. ■

HEIKKI PAUNONEN

Tampereen yliopisto, Suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, PL 607, 33101 Tampere

KIELITIETEEN UUDET OPASKARTAT

Kaisa Häkkinen *Kielitieteen perusteet*. Tietolipas 133. SKS, Helsinki 1994. 188 s. ISBN 951-717-820-4.

Fred Karlsson *Yleinen kielitiede*. Yliopistopaino, Helsinki 1994. VI + 302 s. ISBN 951-570-136-8.

Kaisa Häkkinen *Kielitieteen perusteet* ja Fred Karlssonin *Yleinen kielitiede* ilmestyivät lähes samanaikaisesti vuoden 1994 lokakuussa. Näin merkittävää lisäystä suomalaisiin kielitieteen oppikirjoihin ei ole

koettu sitten vuoden 1966, jolloin Erkki Itkonen julkaisi mainion teoksensa *Kieli ja sen tutkimus*.

Uutuudet ovat toisen polven oppikirjoja, sillä kummallakin on edeltäjänsä. Karlssonin ▶